

1968: KUDARC ÉS GYŐZELEM

SOMLAI PÉTER

ELTE

1968-ban nemcsak politikai forradalmak rázkódtatták meg a világot. A diákmozgalmak résztvevői az emberek életformáját is forradalmasítani kívánták. Egyenlő magatartásnormákat követeltek férfiakkal és nőkkel, új emberi kapcsolatokat és intézményeket próbáltak kialakítani. Változtattak a nevelésen, a gyerekkori szocializáción. Új szellemben határozták meg magánélet és közélet határait, kommunákat szerveztek. Megújították a gondolkodás és ízlés tartalmait, a kultúra értelmét. A tanulmány ezeket a törekvéseket, eredményeiket és hatásukat tekinti át.¹

Kulcsszavak: forradalom, ellenkultúra, elidegenedés, globális nemzedék, diákok

The protests of 1968 comprised a political escalation of social conflicts. Groups of students fought for the right to exercise their basic constitutional rights. During the same time this protest was characterized by a new counterculture in the USA, in Europe, in Latin America, in Japan and elsewhere. The students were unsuccessful in their political movements. Their ideas, however, transformed the culture of developed countries in the long run.

Keywords: revolution, counterculture, alienation, global generation, students

Politika – kultúra

1 1968-ban világforgalomban volt. A hatvannyolcasok *ellenkultúrát* kezdeményeztek és teremtettek, átalakítva szükségleteket és ízlést, férfiaságot és nőiséget, szülők és gyerekek magatartását, egyének és közösségek önmeghatározását, gondolkodásmódját.

Újabb elemzések szerint a hatvanas évek végén jött létre az első „*globális nemzedék*” a történelemben (*Edmunds–Turner 2005*). Kialakult egy új ifjúsági kultúra, aminek tartal-

Levelező szerző: Somlai Péter, 1118 Budapest, Ménesi út 92. E-mail: somlaipet@gmail.com

¹ Köszönetet mondok tanácsaikért Gönczöl Katalinnak és Vámos Péternek. A Wesley János Főiskolán az *Educatio* folyóirat e lapszámához kapcsolódó, 2016. 06. 21-én megtartott konferencián ismerttettem e tanulmány gondolatmenetét. Fontos észrevételeket kaptam a hozzászólóktól – Karády Viktortól, Klanczay Gábortól és Kozma Tamástól. Nekik is köszönöm.

mai és mintázatai idegenek voltak az idősebbek számára. Az 1970-es évektől pedig azt lehetett tapasztalni, hogy a szülők kezdik követni a fiatalok ízlését és érdeklődését. Alapvető változások következtek be értékrendszerekben és stílusokban, nemi szerepekben és életformákban, művészi tartalomban (nyelvi és vizuális kommunikációban, zenében), kifejezésformákban, öltözködésben és hajviseletben.

Mindez összekapcsolódott a diákok – és más rétegek – *politikai lázadásával*. Mozgalmak támadtak az USA vietnami háborúja ellen nyugati és keleti országokban. Új nemzetközi rendet követeltek sokan a harmadik világban. Forradalmi és reformista kezdeményezések indultak a szocialista rendszer demokratizálásáért Kelet-Európában.

Új világot akartak tehát a fiatalok Párizstól Kaliforniáig, Riótól Berlinig és Tokiótól Prágáig. Olyan világot, amelyben nem a kapitalizmus törvényei, de nem is a diktatórikus szocializmus hatalmai uralkodnak. Jelszavuk ez volt: „legyél realista, követeld a lehetetlent!”

A diákmozgalmak politikai követeléseit kudarcot vallottak. A társadalmi makrostruktúrák, a gazdaság és politika alrendszerei, a kapitalista viszonyok, az államszervezetek, a nemzetközi rendszer alig érezte meg az 1968-as eseményeket. A hidegháború nyugati és keleti oldalának országai megőrizték gazdasági berendezkedésüket, jogrendszerüket, politikai intézményeiket. A lakosság többsége is elfordult a diákoktól 1968 után. Például Franciaországban a választásokon a jobboldal és De Gaulle tábornok győzelme következett.

De a politikai bukást kulturális győzelem kísérte. Ez azonban főleg hosszabb távon, az 1970-es években és azok után következett be.

A 68-asok szülei, akik még jóval a második világháború előtt születtek, sokkal szerényebb körülmények között nevelkedtek, s már fiatalként élték át a háborús időket. Gyerekeik viszont a háború utáni fellendülés és jólét nemzedékéhez tartoztak (*Hobsbawm 1998: 312 és köv.*) Az 1950-es években az emberek vezérlő csillagává a gyarapodás, a javak és a fogyasztás növelése, az anyagi életfeltételek javítása vált. Ebben a szellemben nevelték gyermekeiket, és éppen ez ellen lázadt fel az új nemzedék. Az 1960-as években a „hippik” példázták leginkább a szülőkétől eltérő életstílust és magatartásformákat. De hamarosan újabb meg újabb ifjúsági csoportosulások, az önkifejezés változatos közösségi módjai jelentek meg.

A fiatalok nem akarták követni, még kevésbé utánózni a szülők nemzedékét. Saját, autonóm értékrendjük lett. Az értékek és jelentések, szükségletek, magatartásnormák, stílusok radikális és összefüggő megváltozását akkor tudjuk követni, ha messzebb tekintünk. Nemcsak 1968-ra és a következő egy-két évre, hanem évtizedekre, egészen jelenkorunkig.

Az alábbiakban ezt az ellentétet, 1968 politikai és kulturális világának alakulását próbálom követni. Ennek során előbb főleg a nyugati világról, Nyugat-Európáról és az USA-ról írok, s majd csak később fogom összehasonlítani Nyugat és Kelet (s ezen belül Magyarország) 1968-át. Azután térek rá 1968 utóéletére és hatásaira.

Háttér: új értékek és Vietnam

A második világháború utáni évtizedek gazdasági fellendülése növekvő jólétet teremtett a nyugati világban: gyarapodó fogyasztást és erős urbanizációt, fogyó szegénységet és táguló középrétegeket. A jóléti államok felépítése társadalmi mobilitással járt együtt.

Mindennek sokféle következménye lett. Például az, hogy a szülők közül egyre többen küldték gyerekeiket egyetemre és főiskolára. Évről évre több és több érettségizettből lett diák. Azután pedig, 1968-ban ők lázadtak fel. Miért?

Követelései és jelszavaik hasonlítottak egymásra. Ez a nemzedék már globálisan gondolkozott, és bízott abban, hogy *a világ megváltoztatható*. Hittek saját erejükben, hitték azt, hogy ők maguk, az egész nemzedék hozzájárulhat a világ megváltozásához. Valamennyien elutasították azt a tekintélyelvű szellemiséget, amit állami intézmények, az egyetemek vezetése, illetve a politikai pártok képviseltek. Kik döntenek el a tanórák és a vizsgák számát? Az egyetemi döntésekben miért nem vehetnek részt az érintettek? És az egyetem falain kívüli döntésekben? A hadkötelesek miért nem szólhatnak bele abba, hogy háború legyen vagy béke?

A diákok többsége a bővülő középosztály családjából érkezett, és közülük sokan lettek az „új baloldal” hívei. Példaképük lett Mao és Guevara, akik a kapitalizmus elleni harcot, nem pedig az áruviszonyok fejlesztését és a polgári szabadságjogok kiterjesztését várták el a szocialista országoktól is.

A lázadó diákok tehát nemcsak felsőoktatási ügyekben szólaltak meg, hanem hallgatták véleményüket egyetemeken kívüli és világpolitikai kérdésekben is. A hatvannyolcasok egy új világot akartak létrehozni és eszerint próbálták alakítani életüket, társas kapcsolataikat, kultúrájukat. Posztmateriális értékekhez vonzódtak (Inglehart 1977), fontos volt számukra a feltétlen szabadságba és az önrendelkezésbe vetett hit. Önazonosságukat ehhez a hithez kapcsolták hozzá.

De nemcsak elméletben, az elidegenedés értelmezésével, hosszú és még hosszabb eszmecserékkel törekedtek erre, hanem gyakorlati úton is. Úgy látták, hogy a társadalmi utópiákat itt és most kell megvalósítani. Személyes világukat is eszerint kívánták átalakítani, így aztán gondolkodásukban, de életmódjuk alakításában is *egybecsúsztak a személyesség és a politika dimenziói*. Megszabadulni akartak idegen tekintélyektől, tiltásoktól és hagyományoktól, kispolgári konvencióktól. Ekkoriban kezdi egy nemzedék kipróbálni a kábítószerket, a keleti vallásokat és mentális gyakorlatokat. „A személyes felszabadulás így kézen fogva járt a társadalmi felszabadulással” (Hobsbawm 1998: 318).

Ilyen irányú kísérleteiket is az elidegenedés elleni törekvések ösztönözték. Azt a Wilhelm Reich által már évtizedekkel korábban megfogalmazott gondolatot próbálták kifejezni a fiatalok, hogy az ember legyen „egyetlen, sokoldalú, teljes egyéniség, nem pedig különböző álarcok, marionett bábuk sorozata” (Reich 1982: 53).

A diákok lázadásának hátterében ott találni a *tömegkultúra* térnyerését. A 60-as években megállíthatatlanul hódított teret a televíziózás szerte a világon. Az USA-ban már a legtöbb családnak volt tv-készüléke. Ekkoriban kezdődnek a műholdas tv-adások, és egy Beatles-koncerttről rendezték meg az első műholdas nemzetközi közvetítést 1967-ben. A nagyobb tv-társaságok már tudósítanak a vietnami háborúról. Mindeközben még sok európai országban cenzúrázzák a film- és könyvforgalmazást, a színházi előadásokat.

„Ellenkultúra”-nak nevezték saját kultúrájukat a lázadó fiatalok – megkülönböztetendő a polgári világ kultúrájától és tudásformáitól (Klaniczay 2003). Ennek legfeltűnőbb képviselői, a hippik már az 1960-as évek elején megjelentek az Egyesült Államokban. Az ellenkultúra elsősorban a konformista értékekkel, életmóddal és magatartással, tehát a polgári világ egész kultúrájával próbált szakítani. Külsejükkel is ezt a törekvést akarták kifejezni a fiatalok. Például a fiúk hosszú hajával és az uniszex trikóval. S persze

a farmernadrággal, majd pedig azzal, hogy rendezett, kivasalt és alkalmi viselet helyett rendezetlennek, egyszerűnek, gyűröttnek vagy lyukasnak látszó ruhadarabokat hordtak. Az új nemzedék megpróbálta felszámolni a megkülönböztetést mindennapi és alkalmi öltözködés, otthoni és „kimenő” viselet között.

A politikailag aktív fiatalok leggyakoribb és legismertebb követelése az USA vietnami háborúja ellen irányult. Ez a háború 1965 óta folyt, és befejezésében még 1968-ban sem lehetett bízni. A tüntetők ezért tiltakoztak, és ezért biztatták szökésre a katonákat, sztrájkra pedig a fegyvergyárak alkalmazottait. Amerikai katonák és katonaköteles fiatalok kaptak titokban menedéket Kanadában, Svédországban és másutt. Otthon pedig, az USA-ban mindennapos tüntetések folytak a kormány ellen. A tüntetők egy hétig tartották megszállva New Yorkban a Columbia Egyetemet, aztán pedig, 1968 novemberében, a Demokrata Párt chicagói elnökjelölő gyűlésére mozgósítottak hatalmas tömeget. Hamarosan megindultak a béketárgyalások az amerikaiak és a vietnamiak között, de a harcok elhúzódtak. Országos sztrájkot és egyetemek elfoglalását hirdették meg a diákok, s csak 1975-ben ért véget háború.

Mindezzel párhuzamosan *polgárjogi mozgalmak* támadtak az USA-ban. Résztvevőik főként azokat a hátrányokat kívánták enyhíteni, amelyek nemük, bőrszínük, faji vagy etnikai hovatartozásuk miatt érték az embereket. De hamarosan kitért a kör, s beletartoztak a mozgáskorlátozottak vagy más fogyatékosok, illetve a szexuális irányultságuk miatt hátrányt szenvedők jogai is. 1968 április 4-én egy fehér merénylet golyója végzett e mozgalmak legtekintélyesebb vezetőjével, Martin Luther Kinggel.

Elidegenedés – harmadik út – „új baloldal”

A kommunista pártok Nyugat-Európában idegenkedve fogadták 1968 új eszméit. A tagok és főként a vezetők megrögzött beállítódásai, párthűségük akadályozta, hogy bírálják a Szovjetuniót, márpedig a nyugati országokban tanuló baloldali diákok javarésze ezt tette, főleg 1968 augusztusa után. A Varsói Szerződés csapatainak prágai bevonulását és a reformkommunizmus letörését sok kommunista nyíltan elítélte, de a pártszervezetek többsége fegyelmetlenül elfogadta a moszkvai döntéseket. Viszont a kommunista tagok egy része rokonszenvezett a diákmozgalmakkal. Még aktívabbak voltak a radikális szociáldemokraták és szocialisták. De az 1968-as mozgalmak szervezői és a lázadó diákok vezetői így is több-kevesebb távolságot tudtak tartani a pártoktól.

Távolságtartásra szükségük is volt. A mozgalmak tagjai ugyanis egyaránt utasították el a kapitalizmust és a diktatórikus szocializmust. Nyugaton főleg a kapitalista felhalmozás társadalmi hatásait, a tömegkultúrát és a „kultúrivar” manipulatív világát támadták. Ebben a világban elsorvadt a munkásosztály forradalmi ereje. Ezért új szempontokra és új rétegekre van szükség az árutermelés és elidegenedés rendszerének megdöntéséhez. Önmagukat ilyen rétegeknek tekintették a diákok, szempontjaikat pedig elsősorban a szabadság kritikai filozófusaitól nyerték.

Az új baloldálnak sok új szervezete jött létre 1968-ban és a következő években. Ezek több kérdésben radikálisabbak voltak, mint a Moszkva-barát kommunista pártok, s igyekeztek távolságot tartani azoktól. A távolságtartást sok szövetségesük és szimpatizánsuk várta el – különösen azt követően, hogy a Vörös Hadsereg és szövetséges csapatai 1968 augusztusában letörték a csehszlovákiai reformokat.

A 68-asok úgy látták, hogy a társadalmi utópiákat meg kell valósítani. Vezérlő eszméjük az *elidegenedés* megszüntetése volt, s ennek értelmezésekor a marxizmushoz fordult a fiatal értelmiség java része Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt. Sokan olvasták Karl Marx híres fiatalkori művét, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*. Marx itt a bér munkaviszonyból és a magántulajdontól eredeztette a munkások elidegenedését tevékenységüktől, önmaguktól és az emberi lényegtől. A hamis tudat forrása az ilyen elidegenedés, végső fokon pedig a kapitalista áruviszony.

Marx szellemi hatása eszmei, világnézeti megújítással, a „marxizmus reneszánszával” járt a 60-as években. A diákok egyik tanítója *Herbert Marcuse* volt, aki a fiatal Marxnak az elidegenedésről szóló elméletét újította meg a frankfurti iskola és a „nyugati marxizmus” szellemében. Úgy látta, hogy a fejlett kapitalizmus ipari társadalmi és technikai racionalitás és haladás követelményeinek vetik alá az emberi szükségleteket, sőt, a lehetőségek szféráját, a képzelőerőt és a vágyakat is, mert „...nemcsak a tényleges, de a lehetséges fölhasználását is megszabják” (*Marcuse 1990: 279*). Az ilyen világban önnön lényegüktől idegenednek el, s válnak ezáltal „egydimenzióssá” az emberek. Nincsenek már elképzeléseik alternatív társadalmakról, mert kritikai képességeiket és cselekvési lehetőségeiket, a tiltakozás perspektíváját elnyomja vagy eltorzítja társadalmuk építménye.

Ezzel a tézissel egybehangzóak voltak a bürokratikus szocialista államokról szóló újabb marxista koncepciók. Például azok, amiket a *Praxis* című, Zágrábban kiadott folyóirat legtöbb cikke fogalmazott meg. Éppen ezért zárolták az olvasók elől az ilyen kiadványokat a Varsói Szerződés államainak könyvtáraiban. A nyugati marxizmust betiltották Kelet-Európában.

Ilyen eszmék szellemében és ilyen tapasztalatok hatására gondolták azt 1968 lázadó diákjai, hogy forradalomra, az életmód és a kultúra forradalmára van szükség az elidegenedéssel szemben. Posztkapitalista és posztszocialista civilizációt akartak. Nem fejlettebb áru termelést és árucserét, hiszen nem a fogyasztásban és a manipulált szükségletekben kell fejlődniük az embereknek, hanem új szükségleteket kell kifejleszteni új társadalmakban. Ezért követeltek a fiatalok több szabadságot és valódi egyenlőséget. Értelmet – nem pedig csak kényelmet – kerestek az életben, értékekre – nem pedig csak javakra – vágytak. Baloldaliak voltak, de határozottan szabadságpártiak. Kulturális forradalmuk sikerét olyan folyamatok tanúsították, mint például a tekintélyellenes attitűd terjedése, a nemi szerepek és a szocializáció változásai, s persze a művészetek, főleg a rockzene népszerűsége. Többeket vonzottak különféle ezoterikus tanok. Az önkifejezés és önmegvalósítás, illetve az volt legfontosabb számukra, hogy ugyanígy gondolkozó társakat találtak maguk között.

Szocializáció

Az 1968-as diákmozgalmak egyik népszerű feladatát Rudy Dutschke fogalmazta meg: „Hosszú menetelés az intézményeken át.” A „hosszú menetelés” kifejezése Mao Cetungra és a maoizmusra utal. De az „intézmények” közül mit akartak megváltoztatni?

Voltaképp mindent. Nemcsak a közélet és politika intézményeit, az önkormányzatokat és az államot, hanem a magánélet közegeit is: a családot, iskolát és a bennük folyó nevelést, a gyerekek és diákok szocializációját, a párkapcsolatokat és az együttélés

intézményeit. S a kultúra egészét, felszámolva az elidegenedés erőit és szabaddá téve az emberré válás és önkifejezés folyamatait. Vegyünk sorra néhány fontos intézményt!

A hatvannyolcasok túlnyomó része tudatosan és hangosan tekintélyellenes volt, vagyis elutasították az engedelmességre kényszerítő, autoritárius nevelést, a formális hierarchiákat, rangokat és kiváltságokat. Legtömörebben a francia diákok foglalták össze a „három P” jelszavában azokat, akiknek tekintélyével konfliktusaik voltak: „pére, patron, professeur” vagyis „apa, főnök, tanár”. Pedagógiai elképzeléseik éles ellentétben álltak a hagyományosan fegyelmező neveléssel, például a testi fenytéssel, amit sok családban és iskolában alkalmaztak.

Az 1960-as években mindinkább tért hódítottak a megengedő („*permisszív*”) nevelés elvei szerte Európában. Több oka volt ennek a folyamatnak, melynek során szülők és pedagógusok próbálták a modern gyermeklélektan felismeréseinek szellemében gondolkodni és cselekedni. Már korábban is sokan bírálták a tekintélyelvű nevelési módszereket, de a diákmozgalmak állították a közéleti témák centrumába az idetartozó kérdéseket. A korabeli vitákban, könyvekben és manifesztumokban sok szó esett a gyerekek fejlődésének társadalmi összefüggéseiről, a pedagógia értelméről, a motivációk és büntetések hatásairól. Mindennek nyomán fontos változások történtek tantervekben, pedagógusképzésben és a magánélet központi intézményében, a családban is. Egyre többen gondolták, hogy gyerekek és felnőttek szocializációs torzulásai elsősorban a tekintélyelvű nevelés folyamatának következményei. A családi nevelés módszerei így egybecsengenek a gazdasági és társadalmi kényszerrel, s együtt akadályozzák a gyerekek és fiatalok szabad fejlődését, adottságaik és képességeik kibontakozását.

A diákmozgalmak elnevezésére ezért használták sokan a „*tekintélyellenes mozgalom*” kifejezést. Az idetartozók gondolkodásának egyik sajátossága volt az, hogy nem külön-külön értelmezték magánéletüket és közéleti tevékenységüket, hanem összefüggő egységben, magatartásuk és beállítódásuk egységében. Ezért került pedagógiai céljaik központjába az önállóságra és a képességek szabad, kényszermentes kibontakoztatására irányuló nevelés. S mindez nemcsak az értékrendszer változásait jelezte, de arra is rámutatott, hogy hosszabb lett az ifjúság élethelyzete, s egy új életciklus kezdett elterjedni a népességben.

Az 1960-as évek végén kezdtek erre felfigyelni a népesedés és a társadalmi változások kutatói. Azt tapasztalták különféle adatokból, hogy az *ifjúkor kitolódik* – egyrészt a gyerekkorhoz, másrészt a felnőttkorhoz képest. Először a 68-as nemzedék esetében látszott a tanulmányi időszak s főleg az egyetemi évek megnyúlásának folyamata.

Ekkoriban kezdtek sorra venni a felelős felnőttkor elhúzódásának sokféle következményét.² A fiataloknak több országban szavazati joguk lett, mert ennek életkorát éppen az 1960-as évtizedben kezdték leszállítani. Viták indultak a fiatalok büntethetőségének korhatáráról és a büntetések módjáról. A vitázók érveinek egyik visszatérő eleme az érettség mibenlétére, fajtáira, elérésükre és mindezek változásaira vonatkozott. A fogyasztási cikkek iparágai ekkoriban kezdték a tinédzserekre, a tizenévesekre szabni a divatot, az új termékek piacát. Ők váltak viszonyítási alappá számos árucikk és szolgáltatás számára, ők diktálták a divatot.

² K. Keniston 1970-ben nevezte el „post-adolescence”-nek az új nemzedék életszakaszát (Keniston 1970).

Diákok

Nyugat-Európában az 1960-as években kezdődött az *egyetemi tömegoktatás*. A változás háttérében demográfiai okokat is találni. Főként azt, hogy az 1940-es évek második felében született nemzedék nagyobb létszámú volt, és tagjai közül többen jelentkeztek egyetemre. E. Hobsbawm idéz adatokat arról, hogy a világháború befejezésekor Franciaországban még 100 000 alatt volt a diákok létszáma. Aztán 1960-ban kétszer, a következő évtizedben pedig már négyszer ennyien voltak. A korosztály tagjai közül 1950-ben 4%, 1970-ben már 15,5% vett részt a felsőoktatásban (*Hobsbawm 1998: 287*).

A század elején még kiváltságosak voltak a diákok, hiszen száz 18–24 év közötti fiatalból csak egyetlen egy járt egyetemre. 1968-ban viszont már tömegesen vettek fel érettségizetteket az egyetemek. Igaz ugyan, hogy ők továbbra is kisebbséget alkottak korosztályuknak, de egyre nagyobb lett ez a kisebbség, „Franciaországban 1967-re annyi egyetemista volt, mint 1956-ban középiskolás” (*Judt 2007: I. 542*).

A fejlett ipari országokban mindenfelé hasonló változások történtek. A jóléti államok új, korszerűbb egyetemi épületeket emeltek, egyetemi városok alakultak, a kormányok és más szervezetek pedig ösztöndíjakkal, szerződésekkel, kollégiumok építésével támogatják a jelentkező fiatalokat. A beruházások azonban nem tudtak lépést tartani a diákok számának emelkedésével. Zsúfolt előadótermekben folytak az órák, közben pedig az intézmények alig módosították az oktatás tartalmán és menetén. Sok diák érezte úgy, hogy rossz körülmények között, elavult módszerekkel próbálják tanítani őket ósdi professzorok. Sokan laktak lerobbant kollégiumokban, s ezek többsége egynemű volt, vagyis a fiúk nem találkozhattak bennük lányokkal.

A diákok ugyan továbbra is kisebbséget alkottak a fiatalok nemzedékén belül, de ennek a kisebbségnek erős hangja volt, létszamarányánál nagyobb társadalmi súlyt képviselt. Például a párizsi diákmozgalmak kezdeményezői közül többen származtak a felsőbb osztályokból, s főleg ők háborodtak fel az egyetemeken talált szegényes körülményeken és tárgyi eszközökön, az elavult pedagógiai módszereken, a professzorok korlátolt szemléletén (*Bourdieu 1988*).

A diákmozgalmak aktív résztvevői azonban nemcsak a felsőoktatás szervezetét bírálták, hanem a tananyagok és tematikák kiválasztásának elveit is, az akadémiai ismereteket, mint a kapitalizmust konzerváló tudást (*Habermas 1968*). Tudatára ébredve saját társadalmi súlyuknak, változtatásokat és reformokat követeltek.

A franciaországi *diáklázadások* 1968 januárjában kezdődtek a Nanterre-i Egyetemen. A magukat „veszettek”-nek nevező csoport tagjai azt követelték, hogy a diákok és tanáraik ne az uralkodó közszellemet kövessék, „ne legyenek a burzsoázia házőrző kutyaí”. Májusban tömeges tüntetések és ülősztrájkok követték egymást, s ezek során a diákok elfoglalták a Sorbonne-t, s ott nagygyűlések során bírálták a hatalom nyílt módszereit és leplezett álnokságát. Tanáraik közül többen – például a Magyarországon is ismert Henri Lefebvre, Paul Ricoeur, Alain Touraine – szolidaritásnyilatkozatot tettek diákjaik mellett.

Igaz ugyan, hogy a résztvevők egy része rokonszenvezett Mao kulturális forradalmával (a kínai pártelnök a 60-as évek közepén indította el ezt), de túlnyomó többségük a szabadság és kreativitás értékeinek jegyében utasította el a parancsuralmat és a dogmatizmust. „Győzni fogunk” („We shall Overcome”) – Pete Seeger dalát énekeltek mindenfelé az amerikai egyetemeken. Mexikóvárosban hatalmas felvonulásokat tartottak,

a kormány pedig katonaságot vezényelt ki ellenük. Japánban diákok akadályozták meg azt, hogy az amerikai hadsereg hadihajója egy katonai kikötőt használhasson.

Gender, szex

A 60-as években *szexuális forradalom* is zajlott a fejlett országokban. Ennek egyik fontos oka volt az, hogy ekkoriban kezdődött el a fogamzásgátló tabletták gyártása és széles körű használata. Ezek az eszközök megszabadították a nőket a várható terhesség miatti szorongástól. Mindez a nők és férfiak körében kötetlenebb magatartáshoz vezetett, ahhoz, hogy szüleik nemzedékénél felszabadultabban gondolkodjanak a fiatalok saját nemükről és a másik nem tagjairól, érzelmekről, értékekről és szükségletekről. Sokan közülük, s főleg a diákok szakítani próbáltak a kispolgári erkölccsel. Magatartásukat már többen igazították szekularizált normákhoz, és hamarabb kezdték el szexuális kapcsolataikat (az idevonatkozó adatokat idézi *Cole-Cole 1998: 610* és köv.).

Ekkoriban, a diákmozgalmak közben lett népszerű a felszólítás: „ne háborúzz, szeretkezz!” Az 1968 körüli időszak egyik legfontosabb műve Kate Millett könyve volt, aminek már a címe is élesen fejezte ki a korszellemet: *Sexual politics*.

A *feminizmus* már évszázados múltra tekintett vissza, de alaposan megerősödött a 60-as évek vége felé. Egyetemista diáklányok vagy babakocsikat tologató fiatal apák már egyre kevésbé számítottak ritkaságnak. Szinte mindenütt férfiak vezették a diákmozgalmakat, de a vezetőségekbe vagy újságaik szerzői közé több lány került.

Sokféle eredményt értek el a nőmozgalmak. Például azt, hogy sok nyugat-európai országban ekkoriban kezdték engedélyezni törvényesen a terhességmegszakítást. (Persze ez is hosszú folyamat lett. Például Írországból csak a 2018. májusi népszavazás nyomán vált lehetővé egy ilyen törvény, másutt pedig, főleg több ázsiai és afrikai országban, még ma sem lehetséges).

Ennek megfelelően változott a divat. A lányok miniszoknyát kezdtek viselni, sok fiú növesztette meg a haját. S mindez olyan időszakban történt, amikor még nem voltak koedukált kollégiumok, az „élettársak” együttélését „vadházasság”-nak nevezték, gyereket pedig „zabigyerek”-ként bélyegezték meg mindenfelé, és még sok európai országban büntették a melegeket.

Kommunák

Az újbalos időszak első kommunáját 1967-ben Nyugat-Berlinben alakították meg. Mennyire paradox esemény volt! Kommuna alakul a kapitalista világ előretolt helyőrségében, a Német Demokratikus Köztársaságba ékelt területen, mialatt minden ilyen intézmény tilos volt Kelet-Európában, a kommunista pártok uralma alatt.³

Milyen motiváció vezethetett (s vezethet ma is) arra fiatalokat, hogy kommunát alapítsanak? A polgári család a lázadó fiatalok szerint álságos intézmény lett, amely nagyban felelős az emberek gondolkodásának, magatartásának és egész személyiségének eltorzulásáért (*Feil 1972*). E torzulások legfontosabb forrásait a következőkben látták:

³ 1970-ben Heller Ágnes és Vajda Mihály közölt ilyen tárgyú esszét a *Kortársban* (*Heller–Vajda 1970*), de ez nem váltott ki érdeklődést szélesebb körben. Aztán történt néhány kísérlet kommuna alakítására Magyarországon, s ezeket is titkos megfigyelés alatt tartotta a Belügyminisztérium.

- az áruviszonyok egyre inkább behatolnak az intimitás szférájába, fokozzák az elidegenedést, torzítják a szexuális szükségleteket;
- a nemi szerepek a munkamegosztás természetesnek tekintett módjával járnak, ez rögzül férfiak és nők között; a családi és háztartásbeli kötelezettségek akadályozzák a nők részvételét a társadalmi életben és a munkavégzésben;
- a szülők tekintélyelvű módon kezelik egymást és így nevelik gyermekeiket is.

Ezért a fiatalok az együttélés új típusú közösségeit akarták kiformálni. Szerették volna kiküszöbölni a családból fakadó önzést, a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségeket, a tekintélyelvű nevelést és nemzedéki kapcsolatokat, a destruktív családi konfliktusokat.

Ilyen szándékkal, a közvetlen emberi kötődések megújításának céljával régóta próbálkoztak emberek. A történelem számos formáját ismeri például vagyongözösségen alapuló csoportoknak, vallásos bázisközösségeknek, szabadelvű, nonkonformista szövetségeknek s az alternatív életformák különböző változatainak. Ilyenek alakultak 1968-ban is, többek között Kaliforniában és Párizsban, Koppenhágában és Berlinben. Céljukat abban látták, hogy megteremtsék a tagok magánéletének és közös politikai cselekvésének egységét. Közösen gondozták a gyerekeket, s arra törekedtek, hogy belőlük szabad embereket, egészséges szellemű és kreatív személyiségeket neveljenek.

Nyugat és kelet

1968-ban a fiatalok és szövetségeik elítélték az USA vietnami háborúját, 1968 augusztusa után pedig a prágai reformok letörését. Az egyetemek falán Ho-Shi-Minh ábrázoló plakátok tűntek fel, s nem Brezsnjevről, hanem például Che Guevaráról neveztek el előadótermeket. Nemcsak Európában és az USA-ban lázadtak fel fiatalok, hanem Dél-Amerika vagy Japán nagyvárosaiban is. Lázadtak az Egyesült Államok hegemoniája ellen, de nem fogadták el sem a szocialista rendszerek és kommunista pártok diktatúráját, sem pedig a harmadik világ nacionalista értékeit (*Wallerstein 2002*).⁴ A lázadások és tüntetések egy új világ felé mutattak, mert közösek vagy igen hasonlóak voltak a fiatalok eszményei, hasonlóak értékeik, gondolkodásuk és magatartásuk stílusa, egész kulturális világuk.

Mindez nagyon is érvényes Kelet-Európa – s különösképpen Magyarország – fiataljaira. Itt is a rockzene hódított, s itt is voltak újbals ellenzéki csoportok. Például ekkoriban szerveződött a „maoista”-nak nevezett diákok csoportja (Pór György, Bencze Sándor és társaik), akik ellen 1968 januárjában rendőri eljárás kezdődött, később pedig többüket elítélte a bíróság. *Új művészeti áramlatok*, műfajok és stílusok keletkeztek, új hangok szólaltak meg. Alakultak sok helyen, így Magyarországon is radikális hangú polbeat zenekarok (például a Gerilla együttes) és avantgárd színjátszó körök (mint az Orfeo). Ekkoriban formálódott például a „konceptuális művészet”, amely egyesíteni akarta a műtárgyat a róla szóló értelmezéssel, a művészt a teoretikussal. Híres lett az ilyen művek bemutatója Varsóban, a „Foksal”-galéria partijain, Budapesten pedig az Iparterv termeiben vagy Kemény György pop-art stílusú munkáinak kiállításán. Happeningeket

⁴ <http://newleftreview.org/II/18/immanuel-wallerstein-new-revolts-against-the-system> [Letöltve: 2018. 07. 20.]

tartottak művészek például Krakkóban és Belgrádban. Prágában utcai akciók keretében szervezett performanszokat Milan Knížák.

Vagyis a politikai és szellemi lázadás összetetallokozott és egybeforrt Kelet-Európa sok helyén a művészeti avantgárd önkifejezési céljaival. Így jött létre egy új kultúra, amelynek tartalma, formai mintázatai és eszközei nagy hatással voltak a következő évtizedekre. Joggal írhatja a 68-as magyarországi nemzedékről Rainer M. János, hogy „...képes egy nyelven beszélni a világ más '68-asaival – van közös nyelvük, közös zenéjük” (Rainer 2004: 26).

Csak hogy 1968 mégsem ugyanazt jelentette a vasfüggöny két oldalán. Nyugaton az ellenkultúra célpontja a kapitalizmus és a fogyasztói értékrend volt, az élet alárendelése a gyarapodás eszközeinek. A szocialista országokban viszont elsősorban politikai kényszerek és hatalmak váltottak ki ellenállást. A kényszerek erejét legszembetűnően Jancsó Miklós *Fényes szelek* című, 1968-ban készült műve ábrázolta. Ez a film azt mutatta meg, hogy ellenségeivel szemben a pártvezetés hogyan használja fel a forradalmi diákságot, s aztán hogyan töri le mozgalmukat. A filmet szabad volt leforgatni és bemutatni Magyarországon. Itt nem a fogyasztásra és versenyre készítő gazdasági erők ellen készült támadásra az értelmiség, hanem az „Új Gazdasági Mechanizmus”-t vezették be. Ennek az volt a célja, hogy a piac erejével korrigálja a tervgazdaság hibáit. Abban bíztak a reformközgazdászok, hogy nagyobb önállósághoz juttatva a vállalatokat, azok fokozzák majd a műszaki fejlődést és a gazdasági növekedést, s ezáltal tovább emelkedhet majd a lakosság életszínvonala.

A nyugati diákok tehát a tőke szabadságában és a kapitalista árutermelemben látták az elidegenedés forrását, Kelet-Európában viszont a szabadság és függetlenség hiánya volt a forrása mindenfajta ellenzékiességnek. Ezt tanúsította 1968 augusztusa. A hatvannyolcasok utópiáit Csehszlovákia katonai megszállásával zúzták szét. Azt jelentette a megszállás, hogy továbbra sem járható a harmadik út, nem reformálható a politikai rendszer a Szovjetunió uralma alatt, nem lehetséges a demokratikus szocializmus.

Világosan mutatták ezt az 1968-at követő különféle intézkedések. Magyarországon azokra a filozófusokra támadtak a hatóságok, akik tiltakozó nyilatkozatot írtak alá a Varsói Szerződés csehszlovákiai beavatkozása ellen. De a fiatalok enyhébb tiltakozásait vagy mozgólódását is betiltotta a pártvezetés. Például Budapesten, az ELTE Bölcsészkarán 1969 tavaszán Kari Gyűlést hoztak létre a diákok, vitákat indítottak, kiáltványokat sokszorosítottak és demokratikusabbá próbálták változtatni az egyetemi életet. A budapesti KISZ-vezetőség azonban lemondatta a szervezkedés vezetőit és elfojtotta kezdeményezéseiket. A fiatalok megválaszthatták ingük színét, vagy azt, hogy melyik sportegyesületnek szurkolnak, de nem alakíthattak szabadon érdekvédelmi szervezeteket, nem bírálhatták nyíltan a rendszert. A hidegháború szabályai továbbra is érvényben maradtak.

Hatás és utóélet

Az 1970-es évektől megváltozott a gazdasági és politikai klíma szerte a világon. Neoliberalis fordulat készülődött a kapitalista világ gazdaság centrumában, amivel párhuzamosan újkonzervatív szellemi és politikai irányzatok támadtak és terjedtek el sokfelé. Nyugaton mozgalmi apályt észleltek az egykor radikális diákok, akiknek többsége civil életformát választott, családot alapított, alkalmazott vagy értelmiségi lett. Néhányan

közülük magas rangú állást töltöttek be. Például Franciaországban „...bevett dolog volt, hogy az 1970-es évek elejének ex-maoistái ragyogó karriert csinálhattak az állam szolgálatában” (Hobsbawm 1998: 286).

Lassabb és messzebb ható változások folytak viszont a közvéleményben és a kultúrában, az értékek és a jogtudat világában. A hetvenes évektől kezdett hangot kapni a környezetvédelem ügye, s kezdtek szaporodni az ökológiai mozgalmak és pártok. 1968 nyomán lett népszerű a tekintélyellenes attitűd. Ekkoriban vált fontossá az „identitás” értelmezése, az önkifejezés jelentősége. 1968-nál korábban indultak el a faji és etnikai egyenlőség ügyét képviselő „polgárjogi” mozgalmak, de évről évre egyre ismeretebbek lettek. Mind erősebb mozgósító ereje lett a kulturális pluralizmus és a szabad önkifejezés eszméjének, a nők és a kisebbségek jogainak. Az 1970-es évektől újabb és újabb polgári kezdeményezések születtek, s kialakult az önszerveződések, a „bázis-demokrácia” mintája a nyugati – s legfőként az észak-nyugati – demokráciákban. Ide tartozik többféle jogi reform, például azok, amelyek a helyreállító – más néven „jóvá-tételi” – igazságszolgáltatás eszméjén alapulnak.

Új társadalmi intézmények és szubkultúrák alakultak: lakóközösségek; önfenntartó – és a szülők által kollektíven működtetett – bölcsődék, óvodák; önszerveződő kisüzemek és egyéb kisvállalatok, köztük főleg fiatalok által látogatott kávézók, könyvesboltok, galériák; független újságok, rádiók.

A világ nem úgy változott meg, ahogyan az új baloldal hívei gondolták a 60-as évek végén. De nagyot változott. A 1970-es években digitális forradalom kezdődött, s ez alaposan átalakította a tudást, a gazdaságot és a mindennapi életet. A számítógépek és mobiltelefonok világában elavult sokminden, ami 1968-ban újnak számított. A bürokratikus pártállami szocializmus nem bírta a világgazdasági versenyt és megbukott. De az Elbától keletre alakult államokban – mint Magyarországon is – igencsak gyengék és sérülékenyek lettek a demokratikus közélet intézményei. A kapitalizmus globális áruviszonyai viszont itt is áthatják a társadalom szövetét és torzítják az emberi viszonyokat.

Az ellenkultúrának s az általa kimunkált magatartásnormáknak, stílusnak, gondolkodásmódnak, szokásnak és ízlésnek mégis lett maradandó hatása a 70-es évektől végbement változásokban: gyengült a patriarchyizmus ereje, változtak a nemi szerepek, pluralizálódtak az életformák, a társadalmi diszkriminációknak egyre több változatát ismerték fel és ítélték el. Kollektív autonómiák, gazdagabb és színesebb kulturális formák terjedtek el. A következő nemzedék, a 80-es évek fiataljai már belenőttek a lassú változások sok olyan eredményébe, hatásaiba és következményeibe, amelyek az egykori ellenkultúrából származnak. Az új évezred elején mindezt az „illiberális demokrácia” jegyében próbálják visszavenni. De ez már a jelenkor története.

IRODALOM

- BOURDIEU, P. (1988) *Homo Academicus*. Cambridge (UK), Polity Press.
- COLE, M. & COLE, SH. R. (1998) *Fejlődéslelektan*. Budapest, Osiris.
- EDMUNDS, J. & TURNER, B. S. (2005) Global Generations: Social Change in the Twentieth Century. *British Journal of Sociology*, Vol. 56. No. 4. pp. 559–577.
- FEIL, J. (ed. 1972) *Wohngruppe, Kommune, Grossfamilie*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.

- HABERMAS, J. (1968) *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HELLER Á. & VAJDA M. (1970) Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, Vol. 19. No. 10. pp. 1655–1665.
- HOBBSAWM, E. F. (1998) *A szélsőségek kora*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- INGLEHART, R. (1977) *The Silent Revolution*. Princeton, University Press.
- JUDT, T. (2007) *A háború után. I–II*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- KENISTON, K. (1970) Youth: As a stage of life. *American Scholar*, Vol. 39. No. 4. pp. 631–654.
- KLANICZAY G. (2003) *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest, Noran.
- MARCUSE, H. (1990) *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth.
- MARX, K. (1962) *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, Kossuth.
- RAINER M. J. (2004) A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In: RAINER M. J. (ed.) *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet. pp. 11–30.
- REICH, CH. (1982) Az új generáció öltözködése. In: KLANICZAY G. & S. NAGY K. (eds) *Divatszociológia*. II. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. pp. 52–56.
- WALLERSTEIN, I. (2002) <http://newleftreview.org/II/18/immanuel-wallerstein-new-revolts-against-the-system> [Letöltve: 2018. 07. 20.]